

تحلیل محتوای کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی بر اساس مهارت‌های اجتماعی و بررسی دیدگاه‌های معلمان این دوره در باره محتوای کتب فوق‌الذکر

دکتر سید داوود حسینی نسب*

مرضیه دهقانی**

چکیده

هدف این پژوهش بررسی کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی بر اساس آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان است. به همین منظور ضمن تحلیل محتوای کتب فوق‌الذکر از نظرات دبیران نیز استفاده شده است. جامعه مورد بررسی این پژوهش، شامل دو بخش است: ۱- کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی، که از هر کتاب ده درس به صورت تصادفی ساده انتخاب و به عنوان نمونه تحلیل شد. ۲- همه دبیران دوره راهنمایی نواحی دوگانه شهرستان ارومیه (۹۸ نفر) که حجم نمونه آماری ۷۸ نفر برآورد شده است. ابزار گردآوری داده‌ها برای بررسی نظرات دبیران، پرسشنامه بود که بر اساس مقیاس لیکرت تنظیم شد و جهت بررسی مهارت‌های اجتماعی در کتب فوق‌الذکر چک لیست مهارت‌های اجتماعی تهیه شد. برای طبقه‌بندی داده‌ها از آمار توصیفی استفاده شد. همچنین فرضیه‌های پژوهش به وسیله آمار استنباطی، با بهره‌گیری از آزمون تحلیل واریانس یک‌سویه و از آزمون تعقیبی شفه آزمون شدند، سپس بر اساس سؤالات تحقیق بررسی‌های لازم انجام گرفت که در مجموع نتایج زیر حاصل شد: میزان مهارت‌های اجتماعی موجود در کتب تعلیمات اجتماعی مجموعاً «در حد متوسط و متوسط به پایین بود و تعداد و درصد مقوله‌های مهارت‌های اجتماعی در کتاب سال اول بیشتر از سال دوم و دوم بیشتر از سوم

دریافت مقاله ۸۶/۸/۶ تصویب نهایی ۸۷/۳/۴

*- عضو هیأت علمی دانشگاه تبریز d.Hosseini-nasab@Tabrizu.acd.ir

**- کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی deghani_m33@yahoo.com

بود. توالی و مداومت از اصول سازماندهی محتوا در زمینه مهارت‌های اجتماعی در کتب فوق‌الذکر رعایت شده و مناسب است. اکثر دبیران موافق تناسب میان محتوای کتب تعلیمات اجتماعی با زمان اختصاص یافته به آن نبودند. تصاویر موجود در زمینه مهارت‌های اجتماعی در کتابها در حد متوسط و در کتابهای اول و دوم بیشتر از کتاب سوم بود. در مجموع، دبیران پایه اول و دوم معتقدند که محتوای کتابهای این دو پایه در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی در حد متوسط و زیاد به دانش‌آموزان کمک می‌کنند و دبیران پایه سوم معتقدند که محتوای آن کتاب در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی در حد کم و متوسط به دانش‌آموزان کمک می‌کنند.

کلید واژه‌ها: تحلیل محتوا؛ مهارت‌های اجتماعی؛ دیدگاه‌های معلمان؛ تعلیمات اجتماعی؛

دوره راهنمایی.

مقدمه

اجتماعی کردن صحیح کودکان و آموزش مهارت‌های لازم به آنان همواره به منزله یکی از اهداف مهم نظام تعلیم و تربیت مطرح بوده است، زیرا رشد و اعتلای اجتماعی در سایه اجتماعی شدن حاصل می‌شود که نتیجه آن سازگاری و برقراری ارتباط سالم و صحیح کودکان و نوجوانان با اطرافیان است. بنابراین مطالعه دقیق، برنامه‌ریزی اولیه، هدف‌گذاری صحیح و تلاش مستمر برای آموزش و تقویت آن ضروری است.

بخش اعظم این امر مهم به عهده آموزش و پرورش گذاشته شده است. نظام آموزش و پرورش هر کشور مجموعه تدابیر سازمان یافته‌ای است که امکانات بالقوه آدمیان را تحقق می‌بخشد و شرایط مناسب را در قالب برنامه‌ها و فرصت‌های آموزشی در اختیار فراگیران قرار می‌دهد تا امکان آشنا شدن با سرمایه‌های فرهنگی و تجربیات پیشینیان را پیدا کنند (حسینی نسب، ۱۳۷۷).

آموزش و پرورش، وظیفه آماده کردن نسل جدید را برای جامعه امروز بر عهده دارد. این امر در سطح آموزش عمومی شامل سلسله مهارت‌هایی برای زندگی و جنبه‌های حرفه‌ای آن است و هدفش این است که افرادی را که می‌خواهند در جامعه زندگی کنند با اصول، قواعد، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی آشنا کند و بتواند شهروندان خوبی را تحویل جامعه دهد (آقاجانی، ۱۳۸۱).

انتظار همگان از آموزش و پرورش در مرحله اول این است که دانش‌آموزانی تربیت کند که در جامعه درست زندگی کنند و بتوانند مناسبت‌های اجتماعی خود را درست سازماندهی کنند. تمام اعضای جامعه، در طول عمر با اثرات قابل ملاحظه تجارب مدرسه خود زندگی می‌کنند، لذا از یک فارغ‌التحصیل مدرسه انتظار می‌رود که علاوه بر تسلط یافتن به دانش رو به تزاید، رفتار مناسب با انتظارات اجتماعی را نیز بیاموزد.

لازم است به دانش‌آموزان، آموزش داده شود که با ساختارهای عمومی چگونه برخورد کنند تا شاهد خرد شدن شیشه‌های اتوبوس یا خراب شدن تلفن عمومی نباشیم. لازم است کنترل کردن هیجانات، به دانش‌آموزان آموزش داده شود بنابراین آموزش و پرورش باید برای ایجاد و پرورش مهارت‌های اجتماعی برنامه داشته باشد. قبل از هر نوع برنامه‌ریزی برای ارتقای رشد

اجتماعی دانش‌آموزان، اطلاعات وسیع و کاملی از وضعیت فعلی مدارس و محتوای کتابهای درسی مورد نیاز است تا بتوان اقدامات آتی را بر اساس موقعیت کنونی برنامه‌ریزی کرد. مدارس در قبال فرهنگ جامعه نقش‌هایی دارند که یکی از مهمترین آنها جامعه‌پذیر ساختن کودکان است. مدارس از طریق برنامه‌های درسی رسمی و غیررسمی یا پنهان این نقش را ایفا می‌کنند (ادیب، ۱۳۸۲). هدف اصلی آموزش تعلیمات اجتماعی در دوره راهنمایی این است که دانش‌آموزان توانایی لازم را برای ایجاد روابط اجتماعی با گروههای گوناگون به دست آورند و بتوانند با نهادها و مؤسساتی که افراد یک جامعه برای تأمین نیازهای خود به آن موسسات مراجعه می‌کنند، ارتباط لازم و مناسب برقرار کنند و با رعایت قوانین و مقررات به نیازهای روزمره خود جامعه عمل بپوشانند و به عنوان یک شهروند بتوانند نقش خود را در سرنوشت جامعه ایفا کنند (دفتر تألیف و برنامه‌ریزی کتابهای درسی، ۱۳۷۷).

مهارتهای اجتماعی بسیار متنوع‌اند و تقسیم‌بندی واحدی در این زمینه وجود ندارد. مهارتهای اجتماعی رفتارهای انطباقی فرا گرفته شده‌اند که فرد را قادر می‌سازند با افراد دیگر روابط متقابل داشته باشند، واکنش‌های مثبت بروز دهند و از رفتارهایی که پیامدهای منفی دارد، اجتناب ورزند. مهارتهای اجتماعی، رفتارهایی نظیر همکاری، مسؤولیت‌پذیری، همدلی، خویش‌داری و خوداتکایی را شامل می‌شوند. (کارتلج و میلبرن^۱، ۱۳۷۲). به هر جهت در آموزش مهارتهای اجتماعی از همه شیوه‌هایی که افراد به طور طبیعی آنها را به کار می‌گیرند به صورت نظام‌مند استفاده می‌شود و با بهره‌گیری از راهبردهای گوناگون به افراد کمک می‌شود که موقعیت‌های متفاوت را تجربه کنند و در پاسخگویی به دیگران سهمی موثر داشته باشند (لیبرمن^۲، ۱۹۸۹).

برای تعریف مهارتهای اجتماعی در متون تخصصی، تلاشهای بسیار صورت گرفته است. از نظر کارتلتج و میلبرن (۱۳۷۲) مهارت اجتماعی استعدادی است که سبب بروز رفتارهایی می‌شود که به صورت مثبت یا منفی تقویت می‌شوند. فیلیپس^۳ (۱۹۷۸) با مرور تحلیل‌های آرایه شده در مورد مهارتهای اجتماعی نتیجه می‌گیرد که کسی دارای مهارت اجتماعی است که با

-
1. Cartledge & Milburn
  2. Liberman
  3. Philips

دیگران طوری رفتار کند که بتواند به حقوق، الزامات، رضایت خاطر یا انجام وظایف خود در حدی معقول دست یابد، بی آنکه حقوق، الزامات، رضایت خاطر و وظایف دیگران را نادیده بگیرد و در عین حال مبادله‌ای آزاد با دیگران داشته باشد.

کلی^۱ (۱۹۸۲) می‌گوید مهارت اجتماعی عبارت است از رفتارهای معین و آموخته شده‌ای که افراد در روابط میان فردی خود، برای کسب تقویت‌های محیطی یا حفظ آنها انجام می‌دهند. مایکلسون^۲ (۱۹۸۳) در ارزیابی نشانه‌های مهارت اجتماعی به شش عنصر اصلی اشاره می‌کند:

۱. مهارت‌های اجتماعی به طور معمول آموخته می‌شوند.
۲. شامل مجموعه‌ای از رفتارهای کلامی و غیرکلامی گوناگون و ویژه‌اند.
۳. مستلزم رایج پاسخهای مناسب و مؤثرند.
۴. تقویت‌های اجتماعی دیگران را به حداکثر می‌رسانند.
۵. ماهیتی تعاملی دارند و به موقعیت و زمان مناسب و تأثیر متقابل برخی از رفتارها احتیاج دارند.

۶. تحت تاثیر عوامل خارجی مثل سن، جنس و پایگاه طرف مقابل قرار می‌گیرند. هارجی و همکاران^۳ در تعریف از مهارت‌های اجتماعی به شش مؤلفه اشاره دارند، نخست این که رفتارهای اجتماعی هدفمندند، دوم این که رفتارهای اجتماعی ماهرانه و به هم مرتبط بودن این توانایی هاست. سوم اینکه مهارت اجتماعی، متناسب بودن آنها با موقعیت است، چهارم آنکه مهارت‌های اجتماعی واحدهای رفتاری مجزا هستند. پنجم آن است که مهارت‌های اجتماعی آموختنی‌اند و ششم اینکه افراد بر مهارت‌ها کنترل شناختی دارند و نه تنها یادگیری مهارت‌ها اهمیت دارد، بلکه بهره‌گیری از آنها در زمان مناسب یکی از جنبه‌های مهم کنترل شناختی است (هارجی و همکاران، ۱۳۷۷).

عوامل متعددی در اجتماعی شدن فرد مؤثر است که به صورت کلی می‌توان موارد زیر را ذکر کرد: خانواده، همسالان و هم‌بازیها، مدرسه و نظام آموزشی و رسانه‌های گروهی.

---

1. Kelly
2. Michelson
3. Haergi & dicsan

در واقع آموزش مهارت‌های اجتماعی از فنونی ترکیب شده است که به افراد، برای کسب روابط میان فردی خود کمک می‌کند. نتایج حاصل از کاربرد آن حاکی است که تغییر وضعیت و تغییر رفتار (کارتلج و میلبرن، ۱۳۷۲)، در ارتباطات میان فردی (هارجی و همکاران، ۱۳۷۷)، در درمان اسکیزوفرنی (ترور هولین به نقل از ده بزرگی، ۱۳۷۸)، رفع اضطراب اجتماعی و ایجاد رفتار اجتماعی (لیبرمن، ۱۹۸۹)، بزهکاری (اسپیس، ۱۹۹۵) موثر بوده است.

مهارت‌های اجتماعی بسیار متنوع است و تقسیم‌بندی واحدی در زمینه آن وجود ندارد. آرتولد جی گلدشتاین^۱ (۱۹۷۳)، مهارت‌های اجتماعی را به پنج شکل طبقه‌بندی کرده است، استنفز^۲ (۱۹۷۸) با استفاده از الگوی تحلیل عمل، رفتارها را به چهار گروه اصلی تقسیم کرده است که سی گروه فرعی و ۱۳۶ مهارت مشخص از آن‌ها منشعب می‌شود. واکر و همکاران مهارت‌های اجتماعی را به پنج گروه و کارتلیج و همکاران (۱۳۷۲) مهارت‌های اجتماعی را به چهار گروه تقسیم کرده‌اند. فتحی (۱۳۷۸) در تحقیق خود مهارت‌های اجتماعی را به ۱۱ طبقه و فاتحی‌زاده و فتحی (۱۳۸۰) به ۹ طبقه تقسیم کرده‌اند.

کسب مهارت‌های اجتماعی یکی از عناصر اصلی اجتماعی شدن در کلیه فرهنگها است. در اکثر ما، میلی شدید به برقراری ارتباط ثمربخش وجود دارد، ولی اغلب ما در برخورد‌هایمان با دیگران، ناتوان هستیم. یکی از دلایل اصلی این امر، آن است که مردم نوعاً سدها و موانع ارتباطی را ناآگاهانه در گفتگوی خود وارد می‌سازند (بولتون، ۱۳۸۱).

انسان در نتیجه فرآیند اجتماعی شدن، برخی از مهارت‌های اجتماعی را کسب می‌کند، اما سطح عملکرد او در این مهارتها را می‌توان بهبود بخشید، آموزش و پرورش به عنوان یک سازمان رسمی بیش از هر چیز وظیفه آماده کردن نسل جدید را برای جامعه امروز بر عهده دارد. از آنجایی که نظام آموزشی کشورمان متمرکز است، کتاب درسی از مهم‌ترین منابع و مراجع یادگیری است. کتابهای درسی انعکاسهایی از تغییرات در برنامه درسی و ارزشهای جامعه را در بر می‌گیرند. از حدود اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ کتابهای درسی در جهت واکنشهای اجتماعی و موقعیتهای متغیر اقتصادی تغییر کرده‌اند (آلتباخ^۳، ۱۹۹۵). کتابهای درسی

---

1. Goldstein
2. Stephens
3. Altbach

در نظام آموزشی متمرکز با امتحانات هماهنگ از اهمیت خاصی برخوردارند، زیرا در این نوع نظام آموزشی، فراگیران می‌بایست همه مطالب و محتوای موجود در لا به لای کتابهای درسی را مطالعه کنند و یاد بگیرند، تا اینکه امکان موفقیت آموزشی برای آنها فراهم گردد (فتحی آذر، ۱۳۸۰). کتب درسی از سنتی‌ترین رسانه‌های آموزشی است که از طریق آن برنامه‌های درسی به صورت کتبی ارائه می‌گردد (ادیب، ۱۳۷۴). بنابراین برنامه درسی و محتوای آن بهترین ابزار برای رسیدن دانش‌آموزان به تعهد اجتماعی، ایجاد روحیه مدنی و جامعه‌پذیر ساختن ایشان می‌باشد. در این میان دروس تعلیمات اجتماعی نقش مؤثر و مهمتر را دارند.

این تحقیق در نظر دارد با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و بررسی نظرات دبیران پاسخگوی این مسائل باشد:

آیا کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی بر اساس آموزش مهارتهای اجتماعی تهیه و تنظیم شده‌اند؟

آیا از دیدگاه معلمان محتوای کتابهای درسی علوم اجتماعی بر اساس آموزش مهارتهای اجتماعی تهیه و تنظیم شده است؟

اهداف پژوهش

این پژوهش در پی بررسی کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی بر اساس آموزش مهارتهای اجتماعی به دانش‌آموزان است. از این رو دو هدف کلی در نظر بوده است:

۱. تعیین وضعیت ارائه مهارتهای اجتماعی در کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی.
۲. تشخیص دیدگاههای معلمان دوره راهنمایی شهرستان ارومیه در زمینه مهارتهای اجتماعی ارائه شده در کتب تعلیمات اجتماعی.

همچنین این پژوهش در پی دستیابی به هدف‌های ویژه‌ای نیز بوده است:

۱. تعیین مقوله‌هایی برای تحلیل محتوای کتب تعلیمات اجتماعی بر اساس مهارتهای اجتماعی.
۲. تحلیل محتوای کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی با توجه به مقوله‌های تعیین شده در زمینه مهارتهای اجتماعی.
۳. تعیین سازماندهی محتوای کتب تعلیمات اجتماعی.

۴. تعیین رابطه میان حجم محتوای کتب تعلیمات اجتماعی و زمان آموزش آن.
۵. تعیین نقش تصاویر در فهم آموزش مهارت‌های اجتماعی.
۶. ارائه پیشنهادهایی در زمینه کتابهای تعلیمات اجتماعی بر اساس یافته‌ها.

سؤالهای پژوهش

۱. مقوله‌های منطقی برای تدریس مهارت‌های اجتماعی کدامند؟
۲. در کتب تعلیمات اجتماعی به چه میزان بر آموزش مهارت‌های اجتماعی تأکید شده است؟
۳. آیا در سازماندهی محتوای کتب تعلیمات اجتماعی در خصوص مهارت‌های اجتماعی اصول تنظیم محتوا ملاکهای توالی و مداومت رعایت شده است؟
۴. آیا بین حجم محتوای کتب بر اساس مهارت‌های اجتماعی و زمان آموزش آن (ساعت تدریس هفتگی) از نظر معلمان، تناسب کافی وجود دارد؟
۵. آیا تصاویر در فهم آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان نقشی دارند؟
۶. نظر معلمان درباره محتوای کتب تعلیمات اجتماعی در خصوص آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان چیست؟
۷. آیا تفاوت معنادار بین نظرات معلمان کلاسهای اول، دوم، سوم در خصوص سؤالهای ۳، ۴، ۵، (اصول تنظیم محتوا، تناسب محتوا با زمان آموزش، بررسی تصاویر و محتوای کتب تعلیمات اجتماعی در خصوص مهارت‌های اجتماعی) وجود دارد؟

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این تحقیق شامل دو قسمت زیر است:

۱. کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی شامل سه کتاب اول، دوم و سوم راهنمایی تحصیلی سال ۱۳۸۲.
  ۲. کلیه معلمان تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی شهرستان ارومیه که در سال تحصیلی ۸۳-۸۲ کتاب تعلیمات اجتماعی را تدریس می‌کنند و شمار آنها ۹۸ نفر است.
- از جامعه کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی، هر سه کتاب مورد تحلیل قرار گرفت. بدین ترتیب که از هر کتاب ۱۰ درس به صورت تصادفی ساده انتخاب شد و به عنوان نمونه تحلیل گردید. از معلمان این رشته همگی ۹۸ نفر (سرشماری) مورد بررسی قرار گرفت. ۲۰ نفر

در گردآوری نهایی مورد ریزش واقع شده و داده‌های مربوط به ۷۸ نفر از معلمان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

روش و ابزار گردآوری داده‌ها

برای فراهم آوردن اطلاعات لازم از نظرات دبیران تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی از پرسشنامه استفاده شد. پرسشنامه‌ها با توجه به اهداف و محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی و بر اساس بررسی و مطالعه چندین کتاب درباره مهارتهای اجتماعی و تجزیه و تحلیل پرسشنامه‌های تحقیقات و پایان‌نامه‌هایی که به بررسی محتوای کتب تعلیمات اجتماعی و مهارتهای اجتماعی پرداخته بودند (نمونه آقاجانی، ۱۳۸۱ و فاتحی‌زاده و فتحی، ۱۳۸۰) و مصاحبه با افراد صاحب نظر، تهیه و تدوین شدند.

در نهایت مجموعه پرسشها بر پایه مقیاس لیکرت^۱ تنظیم شده و از سه نوع پرسش‌نامه به صورت زیر استفاده گردید:

- یک پرسشنامه با ۳۵ سؤال بسته پاسخ و دو سؤال باز پاسخ برای نظرخواهی از معلمان تعلیمات اجتماعی سال اول راهنمایی.
  - یک پرسشنامه با ۳۵ سؤال بسته پاسخ و دو سؤال باز پاسخ برای نظرخواهی از معلمان تعلیمات اجتماعی سال دوم راهنمایی.
  - یک پرسشنامه با ۳۵ سؤال بسته پاسخ و دو سؤال باز پاسخ برای نظرخواهی از معلمان تعلیمات اجتماعی سال سوم راهنمایی.
- در اجرای مقدماتی، یک پرسشنامه برای سه پایه مشخص گردیده بود که در پاسخگویی به پرسشنامه‌ها در بعضی از سؤالات، دبیران ضمن انتخاب گزینه‌ها، توضیحاتی نیز در این باره مقرر شد که برای هر پایه پرسشنامه ویژه همان پایه داده بودند، لذا با توجه به این امر و مشورت با صاحب نظران، مقرر شد که برای هر پایه پرسشنامه ویژه همان پایه داده شود. در مجموع از سه نوع پرسشنامه مشابه در امر تحقیق استفاده گردید که وجه افتراق آنها در پاسخهای دبیران در این پرسشنامه‌ها بود.

در این پژوهش برای بررسی و تحلیل محتوای کتب فوق‌الذکر، چک لیست مهارت‌های اجتماعی تهیه گردید. مقوله‌های مورد بررسی مهارت‌های اجتماعی بودند که پس از انجام دادن مطالعات وسیع، جستجو در شبکه‌های رایانه‌ای و گردآوری اطلاعات از منابع داخلی و خارجی اعم از کتاب، پایان‌نامه، مقاله، بررسی آزمون‌های مرتبط با موضوع، مهم‌ترین مهارت‌های اجتماعی با بهره‌گیری از اهداف کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی شناسایی و در ۷ مقوله طبقه‌بندی شدند. هر مقوله نیز متشکل از زیرگروه‌هایی بود که جمعاً ۱۴۵ مصداق از مهارت‌های اجتماعی را شامل می‌شد. ضمناً واحد مورد بررسی در این تحلیل به منزله یک مضمون در نظر گرفته شده است. پس از تهیه پرسشنامه‌ها، روایی آنها را چند تن از اساتید صاحب‌نظر تأیید کردند. برای سنجش پایایی پرسشنامه‌ها از روش آلفای کرونباخ استفاده گردید. این روش برای برآورد هماهنگی درونی سؤال‌های ابزارهای اندازه‌گیری که ویژگی‌های گوناگون را اندازه‌گیری می‌کند، به کار می‌رود. برای این کار، ۳۰ نمونه از پرسشنامه‌ها به دبیران دوره راهنمایی ارایه شد و پس از گردآوری، ضریب پایایی پرسشنامه‌ها برابر $D = 0/94$ به دست آمد که نشان‌دهنده پایایی خوب پرسشنامه است.

روایی چک لیست تهیه شده در زمینه مهارت‌های اجتماعی، را اساتید صاحب‌نظر تأیید کردند و پایایی آن نیز محاسبه گردید.

روش تجزیه و تحلیل آماری

به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده و همچنین بررسی نظرات دبیران از آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده از روش‌های آماری به شرح زیر استفاده شد: برای سؤال ۱ با استفاده از بررسی اسناد، از چک لیست مقوله‌های مهارت‌های اجتماعی استفاده شد. برای سؤال‌های ۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶ با استفاده از روش‌های آمار توصیفی با محاسبه توزیع فراوانی و درصدگیری به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته شد و برای سؤال پژوهشی ۷ از آزمون تحلیل واریانس یک سویه استفاده شد. برای بررسی تفاوت معناداری، از آزمون تعقیبی شفه استفاده گردید. ضمناً ثبت داده‌ها و محاسبات به وسیله رایانه و با استفاده از نرم‌افزار آماری SPSS انجام گرفت.

یافته‌های پژوهش

در پاسخ به سؤال پژوهشی ۱: در مورد مقوله‌های منطقی برای تدریس مهارت‌های اجتماعی، همان طوریکه گفته شد در ۷ مقوله طبقه‌بندی گردید که عبارتند از:

- مهارت‌های ارتباطی که شامل شش گروه: مهارت‌های کلامی، مهارت‌های غیرکلامی، مهارت‌های برقراری ارتباط، مهارت‌های برقراری ارتباط با غریبه‌ها، مهارت‌های دوست‌یابی، مهارت‌های گسترش تعاملات اجتماعی است.

- مهارت‌های جرأت‌ورزی که شامل هشت گروه: مهارت‌های مربوط به توانایی نه گفتن، مهارت‌های مربوط به بیان نیازهای خود، مهارت‌های مربوط به شناسایی نیازهای خود و دیگران، مهارت‌های بیان خشم، مهارت‌های انتقاد کردن، مهارت‌های انتقادپذیری، مهارت‌های بیان احساسات و عقاید خود، مهارت‌های تعریف و قدردانی از دیگران است.

- مهارت‌های مربوطه به پرورش حس همکاری و مسؤولیت‌پذیری و نوع‌دوستی که شامل سه گروه: مهارت‌های مربوط به همکاری در مدرسه، مهارت‌های مربوط به همکاری در منزل و مهارت‌های مربوط به همکاری اجتماعی است.

- مهارت‌های خودگردانی که شامل سه گروه: مهارت‌های مراقبت از خود، مهارت‌های هویت‌یابی و مهارت‌های مطالعه است.

- مهارت‌های درک اجتماعی و شناسایی ارزشهای جامعه که شامل دو گروه: مهارت‌های مربوط به درک اجتماعی و مهارت‌های مربوط به شناسایی ارزشهای جامعه است.

- مهارت‌های مربوط به آشنایی با قوانین اجتماعی و استفاده از خدمات اجتماعی که شامل سه گروه: مهارت‌های مربوط به اطاعت از مقررات مدرسه و کلاس درس، مهارت‌های مربوط به اطاعت از مقررات جامعه و مهارت‌های مربوط به استفاده از خدمات اجتماعی است.

- مهارت‌های مقابله‌ای که شامل سه گروه: مهارت‌های مربوط به جلب حمایت دیگران، مهارت‌های مربوط به ورزشهای گروهی، مهارت‌های آشنایی با روش حل مسایل اجتماعی است.

لازم به توضیح است که هر یک از گروهها نیز به زیرگروههایی تقسیم شده است که جمعاً ۱۴۵ مصداق از مهارت‌های اجتماعی را شامل می‌شود.

در پاسخ به سؤال پژوهشی ۲: در مورد میزان تأکید بر آموزش مهارتهای اجتماعی در کتب تعلیمات اجتماعی، با توجه به تحلیل محتوای کتب فوق‌الذکر همچنان که در جدول ۱ دیده می‌شود، در متن کتاب سال اول ۴۰ درصد و در متن کتاب دوم ۳۷ درصد و در متن کتاب سوم ۲۴ درصد به مهارتهای اجتماعی پرداخته شده است. در سؤالات کتب فوق‌الذکر نیز به ترتیب در سال اول ۴۰ درصد، سال دوم ۳۳/۶ درصد و سال سوم ۲۶/۴ درصد به مهارتهای اجتماعی پرداخته شده است، که از لحاظ میزان توجه، تقریباً در حد متوسط و متوسط به پایین است. ضمناً پراکندگی مهارتهای اجتماعی در کتابها یکسان نیست و بیشتر تأکید کتب فوق‌الذکر بر مهارتهای ارتباطی، پرورش حس همکاری و آشنایی با قوانین اجتماعی بوده است. البته در کتاب سال اول بر مهارت خودگردانی نیز تأکید شده است. لیکن در کتابهای هر سه پایه به مهارتهای اجتماعی مقابله‌ای، جرأت‌ورزی و درک اجتماعی در حد کمی پرداخته شده است. از مقایسه میان کتب فوق‌الذکر مشخص است که تعداد و درصد مقوله‌های مربوط به مهارتهای اجتماعی در کتاب سال اول بیشتر از کتاب سال دوم و سوم است و مهارتهای اجتماعی موجود در کتاب سال دوم نیز بیشتر از کتاب سال سوم است.

جدول شماره ۱. فراوانی و درصد فراوانی مهارتهای اجتماعی ارزیابی شده در کتب تعلیمات اجتماعی پایه‌های

اول، دوم و سوم راهنمایی تحصیلی

پایه کلاسها	متن درس		سؤالات	
	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی
پایه اول	۱۳۷	۴۰	۴۷	۴۰
پایه دوم	۱۳۴	۳۷	۴۰	۳۳/۶
پایه سوم	۸۶	۲۴	۳۲	۲۶/۴
کل	۳۵۷	۱۰۰	۱۱۹	۱۰۰

در پاسخ به سؤال پژوهشی ۳: آیا در سازماندهی محتوای کتب تعلیمات اجتماعی در زمینه مهارتهای اجتماعی، اصول تنظیم محتوا (ملاکهای توالی و مداومت) رعایت شده است؟ به این سؤال با استفاده از روش تحلیل محتوا و بررسی پرسشنامه‌های دبیران پرداخته شده است. نتایج تحلیل محتوا نشان داد که توالی و مداومت میان کتابهای سه پایه در حد متوسط و بالای متوسط است. همچنین توالی مطالب در کتابها از نزدیک به دور است، یعنی ابتدا از خانواده صحبت شده، سپس از گروه دوستان و انواع گروهها و موسسات مختلف و در نهایت

از حکومت و دولت و وظایف و ویژگیهای آنها صحبت شده است. در زمینه نیازها نیز به همین ترتیب از نیازهای انسانها در خانواده شروع شده سپس درباره نیاز به گروهها و مؤسسات و حکومت و دولت توضیح داده شده است.

با ملاحظه نتایج به دست آمده می‌توان اذعان کرد که در کتاب سال اول مجموعاً ۳۸/۵ درصد به مهارتهای اجتماعی اشاره شده و در کتاب دوم و سوم به ترتیب ۳۷/۵ و ۲۴ درصد اشاره شده است. به این ترتیب توالی و ارتباط عمودی مطالب در زمینه مهارتهای اجتماعی در کتابهای سال اول و دوم مناسب است و این ویژگی در سه مهارت پرورش حس همکاری، ارتباطی و آشنایی با قوانین اجتماعی بیشتر است.

همچنان که در جدول ۱ و ۲ و شکل ۱ دیده می‌شود، نتایج بررسی نظرات دبیران نشان داد که توالی و مداومت در میان کتابهای پایه‌های اول و دوم و سوم در حد مناسب است و برای مقایسه نظر دبیران کلاسهای گوناگون در مورد اصول تنظیم محتوا (ملاکهای توالی و مداومت) از تحلیل واریانس یک سویه استفاده شد و نتیجه حاصله نشان داد که تفاوت معنادار میان نظرات دبیران سه پایه وجود دارد. به این معنی که اصول تنظیم محتوا میان کتابهای اول و سوم و دوم و سوم دارای تفاوت بیشتر است.

جدول شماره ۲. توزیع فراوانی موضوعات اساسی و میزان ارتباط عمودی آنها در زمینه اصول تنظیم محتوا در کتب تعلیمات اجتماعی

پایه‌های دوره راهنمایی	فراوانی موضوعات اساسی	فراوانی موضوعات اساسی که دارای ارتباط عمودی هستند	درصد فراوانی موضوعات که دارای ارتباط عمودیند
اول راهنمایی	۱۳	۸	۶۱
دوم راهنمایی	۱۲	۷	۵۸
سوم راهنمایی	۹	۴	۴۴

همچنان که در شکل ۱ مشخص است توالی مطالب در کتابها از نزدیک به دور است.

کتاب سال سوم

امروزه نیازهای ما چگونه رفع می‌شوند؟، مؤسسات چه زمانی بهتر می‌توانند نیازهای ما را رفع کنند؟ و چرا به حکومت، دولت و رهبر نیاز داریم؟

کتاب سال دوم

انواع گروهها و ویژگیهای آنها و بیان اینکه عضو گروهها شدن از نیازهای ما انسانهاست.

کتاب سال اول

بیان نیازهای (مادی و معنوی) انسانها

شکل ۱: مثالی از ارتباط عمودی در محتوای کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی

نتایج بررسی نظرات دبیران در زمینه این سؤال نشان داد که توالی و مداومت در میان کتابهای پایه‌های اول و دوم و سوم در حد مناسب است و برای مقایسه نظر دبیران کلاسهای گوناگون در مورد اصول تنظیم محتوا (ملاکهای توالی و مداومت) از تحلیل واریانس یک سویه استفاده شد و نتیجه حاصله نشان داد که تفاوت معنادار میان نظرات دبیران سه پایه وجود دارد. به این معنی که اصول تنظیم محتوا میان کتابهای اول و سوم و دوم و سوم بیشتر است. در پاسخ به سؤال پژوهشی ۴: آیا بین حجم محتوای کتب تعلیمات اجتماعی بر اساس مهارتهای اجتماعی و زمان آموزش آن (ساعات تدریس هفتگی) از نظر معلمان تناسب کافی وجود دارد؟

این سؤال از دیدگاه معلمان تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی مورد بررسی قرار گرفت. بر اساس یافته‌های به دست آمده نظر اکثر دبیران در این زمینه در حد متوسط به پایین بود و بیشتر دبیران موافق تناسب میان محتوای کتب تعلیمات اجتماعی با زمان اختصاص یافته به آن (یک ساعت در هفته) نبودند. برای بررسی تفاوت نظر دبیران سه پایه از تحلیل واریانس یک سویه استفاده شد. بر اساس نتایج به دست آمده میان نظرات دبیران سه پایه تفاوت معنادار در مورد میزان تناسب محتوا با زمان آموزش وجود ندارد. البته با توجه به زمان اختصاص یافته به این درس و مقایسه آن با سایر درسها در این مقطع تحصیلی، با عنایت به جدول ۳ می‌توان اذعان داشت که با توجه به اهمیت موضوع و پرورش دانش‌آموزان در راستای اجتماعی شدن، زمان اختصاص یافته به این درس مناسب نیست.

جدول شماره ۳. زمان اختصاص یافته برای تدریس دروس دوره راهنمایی

نام درس	ساعت اختصاص یافته	نام درس	ساعت اختصاص یافته
ریاضی	۵ ساعت	دینی	۲ ساعت
علوم	۴ ساعت	زبان	۲ ساعت
فارسی (انشاء، املاء و نگارش)	۵ ساعت	تاریخ	۱ ساعت
نقاشی	پایه اول و دوم ۲ ساعت پایه سوم ۱ ساعت	جغرافیا	۱ ساعت
ورزش	۲ ساعت	علوم اجتماعی	۱ ساعت

در پاسخ به سؤال پژوهشی ۵: آیا تصاویر در فهم آموزش مهارتهای اجتماعی به دانش‌آموزان نقشی دارند؟

برای بررسی این سؤال از دو روش تحلیل محتوای کتب تعلیمات اجتماعی و بررسی نظرات دبیران از طریق پرسشنامه اقدام شده است. بر اساس نتایج به دست آمده از تحلیل

محتوای کتب تعلیمات اجتماعی، کتاب سال اول ۵۴/۴۱ درصد و در کتاب سال دوم ۳۲/۳۵ درصد و در کتاب سال سوم ۱۳/۲۳ درصد تصاویر به مهارت اجتماعی مربوط هستند که نتایج به دست آمده در حد متوسط و متوسط به پایین است.

بر اساس یافته‌های به دست آمده نظر اکثر دبیران پایه‌های اول و دوم درباره تأثیر تصاویر در فهم آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان در حد متوسط و متوسط به بالا بوده و برای کلاس سوم در حد متوسط و کم است. برای مقایسه نظر دبیران کلاسهای گوناگون نیز از تحلیل واریانس یک سویه استفاده شد و نتیجه حاصله نشان داد که تفاوت معنادار میان نظرات دبیران سه پایه وجود دارد، البته برای مشخص شدن تفاوت میان پایه‌ها از آزمون شفه استفاده گردیده است: به این معنی که تصاویر مربوط به مهارت‌های اجتماعی در کتاب سال اول بیشتر از سال دوم و سوم و تصاویر مربوط به مهارت اجتماعی سال دوم نیز بیشتر از سال سوم است. این یافته‌ها بیانگر یک نتیجه فرعی نیز بود که میزان تصاویر کلی موجود در این کتب در حد متوسط است.

در پاسخ به سؤال پژوهشی ۶: نظر معلمان درباره محتوای کتب تعلیمات اجتماعی در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان چیست؟

بر اساس یافته‌های به دست آمده، مشخص شد که اکثر دبیران پایه‌های اول و دوم معتقدند که محتوای کتابهای این دو پایه می‌توانند در حد متوسط و زیاد به دانش‌آموزان در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی کمک کنند و دبیران پایه سوم معتقدند که محتوای این کتاب می‌تواند در حد کم و متوسط به دانش‌آموزان در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی کمک کند.

به منظور مقایسه نظر دبیران کلاسهای مختلف نیز از تحلیل واریانس یک سویه استفاده شد و نتیجه حاصله نشان داد که تفاوت معنادار میان نظرات دبیران سه پایه وجود دارد. همچنان که جدول ۴ نشان می‌دهد برای مشخص شدن تفاوت میان گروهها از آزمون شفه استفاده شده است، به این معنی که کتاب سال اول مجموعاً دانش‌آموزان را بیشتر از کتاب سال دوم با مهارت‌های اجتماعی آشنا می‌کند و کتاب سال دوم نیز بیشتر از کتاب سال سوم دانش‌آموزان را با مهارت‌های اجتماعی آشنا می‌سازد.

جدول شماره ۴. آزمون شفه برای بررسی تفاوت معنادار میان نظرات دبیران پایه‌های مختلف درباره محتوای کتب

تعلیمات اجتماعی در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی

سطح معناداری	انحراف استاندارد	اختلاف میانگین	گروه‌ها	
۰/۹۲	۳/۶۱	۱/۳۱	دوم	اول
۰/۰۰۰	۳/۶۷	۲۵/۴۶۱	سوم	
۰/۹۳	۳/۶۱	-۱/۳۱	اول	دوم
۰/۰۰۰	۳/۶۱	۲۴/۱۴	سوم	
۰/۰۰۰	۳/۶۷	-۲۵/۴۶	اول	سوم
۰/۰۰۰	۳/۶۱	-۲۴/۱۴	دوم	

بحث و نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پس از مطالعات وسیع، مهمترین مهارت‌های اجتماعی شناسایی و مقوله‌های منطقی برای تدریس مهارت‌های اجتماعی در ۷ گروه طبقه‌بندی گردید که عبارتند از: مهارت‌های ارتباطی، مهارت‌های جرأت‌ورزی، مهارت‌های پرورش حس همکاری و مسئولیت‌پذیری و نوع‌دوستی، مهارت‌های خودگردانی، مهارت‌های درک اجتماعی و شناسایی ارزشهای جامعه، مهارت‌های مربوط به قوانین اجتماعی و استفاده از خدمات اجتماعی و مهارت‌های مقابله‌ای. لازم به توضیح است که هر یک از گروه‌ها به چندین زیر گروه تقسیم شد و زیرگروه‌ها نیز به زیرگروه‌های کوچکتر تقسیم شدند. مهارت‌های اجتماعی تقسیم شده در این تحقیق با تحقیقات دیگران، مانند آرتولد جی گلدشتاین^۱ (۱۹۷۳)، استفنز^۲ (۱۹۷۸) کارتلج و همکاران (۱۳۷۲)، فتحی (۱۳۷۸) و فاتحی‌زاده و فتحی (۱۳۸۰) همسوست. ضمناً کاسل^۳ (۱۹۹۵) و کوین^۴ (۱۹۸۰) عمده‌ترین روش‌های ارزیابی مهارت‌های اجتماعی را چک لیست رفتاری می‌دانند.

با توجه به تحلیل محتوای کتب فوق‌الذکر، در زمینه تأکید و میزان توجه بر آموزش مهارت‌های اجتماعی، کتب تعلیمات اجتماعی تقریباً در حد متوسط و متوسط به پایین است. ضمناً از مقایسه میان کتب فوق‌الذکر مشخص شد که تعداد و درصد مقوله‌های مربوط به

1. Goldstein, A.J
2. Stephens
3. Cassell
4. Coyne

مهارتهای اجتماعی در کتاب سال اول بیشتر از کتاب سال دوم و سوم و مهارتهای موجود در کتاب سال دوم بیشتر از کتاب سال سوم است.

با توجه به بررسی نظرات دبیران نیز مشخص شد که اکثر دبیران پایه‌های اول و دوم معتقدند که کتابهای این دو پایه می‌توانند در حد متوسط و زیاد به دانش‌آموزان در زمینه مهارتهای اجتماعی کمک کنند، در صورتی که دبیران پایه سوم معتقدند که محتوای این کتاب می‌تواند در حد کم و متوسط به دانش‌آموزان در زمینه آموزش مهارتهای اجتماعی کمک کند.

بررسی‌های پیشین نیز نشان‌دهنده این موضوع است که کالین سون و همکارانش^۱ (۱۹۹۸) و علیزاده (۱۳۷۹) در بررسی خود، به این نتیجه رسیدند که در محتوای مواد درسی کمتر به رشد اجتماعی نوجوانان توجه شده است. خضولو (۱۳۷۴) نیز در تحقیق خود به این نتیجه رسید که محتوای کتابها با مسایل و پدیده‌های اجتماعی و نیازهای جامعه مطابقت ندارد و نمی‌تواند هماهنگی لازم را با مسائل و نیازهای اجتماعی برقرار کند. همچنین المدرس (۱۳۷۹) و درتون، شری و سیرسی^۲ (۱۹۹۷) به این نتیجه رسیدند که مدرسه و کتابهای درسی به منزله عواملی اساسی می‌توانند در اجتماعی کردن دانش‌آموزان تأثیری بسزا داشته باشند.

با استفاده از تحلیل محتوا و بررسی نظرات دبیران در زمینه رعایت اصول تنظیم محتوا در کتب فوق‌الذکر مشخص گردید که برنامه‌ریزان و مؤلفان کتب تعلیمات اجتماعی در تهیه و تنظیم محتوای آنها به اصول تنظیم محتوا (ملاکهای توالی و مداومت) توجه داشته و تا حدودی نیز آن را رعایت کرده‌اند. شرف بیانی (۱۳۷۴) نیز در پژوهش خود نتیجه گرفت که اکثر دبیران تعلیمات اجتماعی، محتوای کتابهای فوق‌الذکر را متناسب با اصول تنظیم محتوا می‌دانند و جوادی‌پور (۱۳۷۴) در مورد نحوه تألیف کتابهای فوق‌الذکر اظهار کرد که سازماندهی محتوای کتب اجتماعی، اصول تنظیم محتوا در حد متوسط و بالاتر رعایت شده است.

نظر اکثر دبیران در مورد زمان تخصیص یافته به آن در طول هفته در حد متوسط به پایین بود، افزون بر این با توجه به سؤالهای باز پرسشنامه اکثر دبیران پیشنهاد افزایش زمان تدریس هفتگی را نموده‌اند. شرف بیانی در پژوهش خود در مورد بررسی تحلیل کتابهای تعلیمات اجتماعی به این نتیجه رسیده است که زمان تخصیص یافته به محتوای کتابهای فوق‌الذکر

1. Collinson

2. Derton, Sheri & Searci

متناسب نیست. همچنین کالین سون و همکارانش (۱۹۹۸) و اسپیس^۱ (۱۹۹۵) در تحقیقات خود، بیان نموده‌اند که زمان آموزش برای مسایل اجتماعی در مدارس بسیار کم است. با توجه به اهمیت آموزش مهارت‌های اجتماعی و تأثیر کتب درسی بر این موضوع پیشنهاد می‌گردد:

- تناسب پراکندگی مقوله‌های مربوط به مهارت اجتماعی در قسمتهای گوناگون متن و سؤالات رعایت گردد. به هنگام تألیف، تدوین یا اصلاح کتب درسی از نظرات دبیران استفاده شود. همچنین به تفاوت‌های فرهنگی دانش‌آموزان مناطق گوناگون نیز توجه بیشتری گردد، به موضوع ارتباط (مهارت‌های ارتباطی) و مهارت‌های جرأت‌ورزی توجه بیشتر و تلاش شود که مطالب کتابها را با توجه به شرایط اجتماعی روزآمد کنند.

- چون میزان توجه به ملاک‌های توالی و مداومت میان کتابهای اول و دوم به نسبت پایین است، لذا پیشنهاد می‌شود که برنامه‌ریزان و مؤلفان آن را مورد توجه قرار دهند.
- دبیران به مواردی مانند ارتباط (مهارت‌های ارتباطی) و مهارت‌های جرأت‌ورزی، برنامه‌ریزی برای بازدید دانش‌آموزان از نهادها و مؤسسات توجه کنند لذا به نظر می‌رسد که در صورت توجه برنامه‌ریزان و مؤلفان به موارد ذکر شده، مطلوبیت کتابها بیشتر خواهد شد.

برای آشنا کردن معلمان با چگونگی تدریس مهارت‌های اجتماعی کلاسهای ضمن خدمت و بدو خدمت تشکیل شود.

با توجه به کمبود زمان اختصاص یافته به این درس، پیشنهاد می‌گردد یا زمان آموزش کتابهای تعلیمات اجتماعی را افزایش دهند یا اینکه حجم کتب فوق‌الذکر را با توجه به زمان تدریس آن اصلاح نمایند.

منابع

- آقاجانی، مریم (۱۳۸۱) تأثیر آموزشهای مهارتهای زندگی بر سلامت روان و منبع کنترل نوجوانان، طرح تحقیقاتی آموزش و پرورش استان گلستان.
- ادیب، یوسف (۱۳۷۴) تحلیل محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۷۴-۷۳، طرح تحقیقاتی آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی.
- ادیب، یوسف (۱۳۸۲) طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی مهارتهای زندگی برای دوره راهنمایی تحصیلی، پایان نامه دکتری دانشگاه تربیت مدرس.
- المدرس، زهره (۱۳۷۹) کارکرد دروس علوم اجتماعی دوره آموزش متوسطه در بهنجار کردن کنش اجتماعی، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی
- بولتون، رابرت (۱۳۸۱) روان شناسی روابط انسانی (مهارتهای مردمی)، ترجمه حمیدرضا سهرابی، تهران: انتشارات رشد.
- جوادپور، محمد (۱۳۷۴) بررسی نحوه تألیف کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی بر اساس تکنیک ویلیام رومی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی.
- حسینی نسب، داوود (۱۳۷۷) تحلیل محتوای کتب درسی فارسی و ریاضی دوره ابتدایی، طرح تحقیقاتی آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی.
- خضولو، غلامرضا (۱۳۷۴) بررسی نحوه تألیف کتاب دانش اجتماعی سال اول متوسطه نظام جدید، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- دفتر تألیف و برنامه ریزی کتابهای درسی (۱۳۷۷) چهارچوبهای برنامه ریزی درسی، تهران: انتشارات ایران.
- ده بزرگی، غلامرضا (۱۳۷۸) بررسی اثربخشی آموزش مهارتهای اجتماعی در سازگاری بیماران اسکیزوفرنیک، پایان نامه کارشناسی ارشد، انستیتو روانپزشکی تهران.
- شرف بیانی، حمیدرضا (۱۳۷۴) بررسی و تحلیل محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی سال اول و دوم راهنمایی از دیدگاه معلمان و مؤلفان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی.
- علیزاده، سکینه (۱۳۷۹) آموزش شهروندی در کتب درسی، نشریه شهرداریها، سال اول، شماره ۴.
- غدیری، فیروز (۱۳۷۳) بررسی مشکلات موجود در زمینه درس تعلیمات اجتماعی کلاسهای چهارم و پنجم استان کردستان در سال ۷۳-۷۲، طرح تحقیقاتی آموزش و پرورش استان کردستان
- فاتیحی زاده، مریم؛ فتحی، فاطمه (۱۳۸۰)، بررسی عملکرد مدرسه در ایجاد و پرورش مهارتهای اجتماعی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر اصفهان، طرح تحقیقاتی آموزش و پرورش استان اصفهان.

فتحی آذر، اسکندر (۱۳۸۰) روشهای نقد و بررسی کتابهای درسی علوم، فصلنامه پژوهش در مسایل تعلیم و تربیت. شماره ۱۵ و ۱۶.

فتحی، فاطمه (۱۳۷۸) بررسی تأثیر دو روش گروهی مهارتهای اجتماعی و شناخت درمانی بک بر افزایش عزت نفس دانش آموزان دختر مقطع متوسطه، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی.

کارتلیج، جی؛ میلبرن، جی. اف (۱۳۷۲) آموزش مهارتهای اجتماعی به کودکان، ترجمه محمدحسین نظری نژاد، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

نادری، عزت اله؛ سیف نراقی، مریم (۱۳۸۰) روشهای تحقیق و چگونگی ارزشیابی در علوم انسانی. تهران: انتشارات بدر.

هارجی، کریستین؛ دیکسون، دیوید (۱۳۷۷) مهارتهای اجتماعی در روابط بین فردی، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران: انتشارات رشد.

Altbach. p.g.(1995) Textbook, In *the International Encyclopedia of Education*, vol, editorschif torstohusen, t. Neville postleth waite.

Cassell, joan- R. (1995), *Improving Self- control In Upper Elementary Students Through a Program of Character, civic, and social education*. U, S.

Collinson, virenne, hoffman, lynn, m. (1998) High School as a Rite of Passage for Social an Intellectual Development, paper presented at the *annual meeting of the American educational research association* (sun Diogo. CA. april 13-17).

Coyne, Phyllis. (1980) *Social Skills Training: A three- pronged Approach for Developmentally Disabled Adolescents and Young Adults*.

Derton, Sheri, Searcy, (1997) The Frgotten Intervention: How to design Environment, that foster friendship, Reaching Today's you. *the Community cirde of Journal*; v 2 n1 p6-10.

Goldstein. A. J (1973) *Psychological Skill Trianing*, Elmsford, Ny: Pergamon Press.

Kelly, J, A, (1982) *Social Skills Training: a practical guide for intervention*, springer, New York.

Lieberman, (1989), *Social Skill Training*, press pergaman.

Michelson, L, Sugai, D. wood, R, & kazadin, A (1983) *Social Skills Assessment and training with children*, Plenum, New York.

Phillips, E, (1978) *The Social Skills Basis Of Psychopathology*, Grune and Stratton, New York.

Spies Paul (1995) Turning The Tables The Growing Need For High Schools to Follow the Lead of Middle Level Reform thra Interdisciplinary teaming, Paper presented at the *Annul National Middle School Association conference and Exhibit* (22 nd new Orleans, 1-4 1995, LA, November).

Schlundt, D & Mcfall, R, (1985), *Direc Tions In The Assessment Of Social Competence And Social Skills*, inl: Labate & M. Milan, wiley. New York.

Stephens, T, M, (1978) *Social Skills in the classroom*. Cloumbus, OH, cedars press.